

פיקוח נפש בשבת

אהד מס

- א. מבוא
- ב. פיקוח נפש בכל התורה
- ג. פיקוח נפש בשבת
- ד. הותרה ודחוייה
- ה. חזרה לדרשות התנאים
- ו. סיכום

א. מבוא

הכרעת ההלכה היא ששמירה על חיי אדם גוברת על החיוב במצוות. כך עולה מהברייתא המובאת בגמרא ביומא:

שאינן לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש חוץ מעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים.

(יומא פכ, א)

מקור הדין הוא מהפסוק (ויקרא יח, ה): "ושמרתם את חקתי ואת משפטי אשר יעשה אתם האדם וחי בהם אני ה'", וכפי שכותב הרמב"ם (יסודי התורה ה, א): "בשעה שיעמוד גוי ויאנוס את ישראל לעבור על אחת מכל מצות האמורות בתורה או יהרגנו יעבור ואל יהרג שנאמר במצות אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, וחי בהם ולא שימות בהם"¹.

הלכה זו היא מאפייני יסודי של היהדות וההלכה. במאמר זה נרצה להעמיק בתפיסה המחשבתית העומדת בבסיס הדין, ונבחן את השאלה מדוע "אין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש".

* נשמתו של אדם קרויה נר, וכשכבה נרו של הקב"ה בני אדם מנסים להדליק נרות אחרים במקומו. זה לא רק ההיבט החיצוני של הדלקת נרות נשמה, זה הניסיון לשמר משהו מהאור הזה שדעך. לשמר אצלנו, כי קשה להבין מה זאת העוצמה של הנר המרקד הזה, שכולנו בעצם נרות מרצדים, והרוח שכיבתה אחד סוערת ומרעידה את כולנו. מסעירה את הפתילות שבלב.

זה גם ניסיון לקלוט משהו מהגוונים של אותו אור, המבהיקים ואלו השחורים שקרובים לשלהבת, הצבעים השונים שאפשר להסתכל עליהם שעות.

להבין שהוא דלק שם לצידנו, הצית אותנו ומשם בכלל התחילה האש שלנו.

בשנה האחרונה הלכו לעולמם סבי משה בן דוד לייב ז"ל וסבתי רבקה בת יהודה, שהדליקו את נר חיינו והאירו לנו. המאמר מוקדש לזכרם ולעילוי נשמתם.

1. נראה שמקורו של הרמב"ם הוא מן התוספתא בשבת, ונדון בו אי"ה בהערה 13 לקמ"ל.

בצורה אינטואיטיבית, אפשר לחוש את הערך המהותי שיש בחיים כשלעצמם. בצורה טבעית ובלתי אמצעית, יש קדושה בחיים, שקודמת לכל משמעות, כיוון וצביון שניתן ליצוק בהם. אפשר לעגן את התפיסה הזו במקורות. על האדם נאמר "ויפח באפיו נשמת חיים" (בראשית ב, ז), הקב"ה העניק לנו חיים, ועליהם אנו מצווים לשמור².

אולם, האדם נברא "בצלם-להים" (בראשית א, כז), וכל החיים נמצא בתנועה למימוש אותו פוטנציאל הגלום בו. תכלית החיים היא לא בחיים כפי שהם, אלא בערך ובתוכן שהוא יוצק לתוכם, בהשתלמות ובהידמות ל-להים³.

בבואנו להבין את יסוד הדין יש לבחון אותו לאור שני צדדים אלו. ביטול מצווה הוא דבר חמור, שפוגם בתכלית האדם. ההלכה היא שיש לשלם מחיר זה לשם פיקוח נפש. ניתן להבין שהכרעה זו היא בין החיים כשלעצמם לבין תכליתם, ומשמעותה היא שהחיים קודמים לעיסוק בערכים ובמשמעות שניצוק בהם⁴.

דרך אחרת, היא לומר שההכרעה נמצאת במסגרת העיסוק בתכלית ובמשמעות של החיים. בשיקול של 'חיי עולם', עדיף לעיתים לוותר על קיום מצווה אחת בשביל להגדיל את 'סך' קיום המצוות. לפי זה יוצא שאין קדימות עצמית לחיים, אלא הרי הם תלויים בשאלה הפונקציונלית של קירובם אל תכלית השלמות, והבחירה בחיים על פני המצווה נובעת מהמטרה של קיום המצוות ומשרתת אותה.

את הכיוון הראשון נכנה **איכותי** – השיקול שמוביל לבחירה בחיים נובע מאיכותם של החיים עצמם ומערכם העצמי. את הכיוון השני נכנה **כמותי** – הבחירה בחיים בנקודה רגעית מגדילה לאורך זמן את קיום המצוות, ולכן הבחירה בחיים עדיפה, אך דווקא מצד ערכן של המצוות, וריבוי כמותן הנובעת מהתמשכות החיים.

להיתר זה יש שלושה חריגים – עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים – אשר ניתן להבינם לפי שני הכיוונים שהצענו. לפי הכיוון האיכותי – ישנם ערכים שהחיים עצמם

2. כיוון זה בא לידי ביטוי לדוגמה במשנה (סנהדרין ד, ה): "לפיכך נברא אדם יחידי ללמדך שכל המאבד נפש אחד מישראל מעלה עליו הכתוב כאילו איבד עולם מלא וכל המקיים נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא".

3. הוגים רבים מזרמים שונים עסקו בשאלה מהי השלמות האנושית, ומה הדרך לכון את החיים אל תכליתם. במאמר זה מטרטנו לעסוק בדברים מנקודת המבט ההלכתית, ולכן נתייחס לקיום המצוות בתור הערך שלאורו יש לחיות ושיוצק את המשמעות בחיים, ולא נאריך בשאלה המחשבתית-אמונית כיצד התורה והמצוות מובילות לתכלית זו, ואיך זיל גמור.

4. דוגמה לכיוון זה בדברי חז"ל אפשר לראות במשנה באבות (ד, יז): "יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה מכל חיי העולם הבא".

5. מנגנון דומה אפשר לראות למשל ביחס לערך כבוד הבריות, ש"דוחה את לא תעשה שבתורה" (ברכות יט, ב ועוד).

משועבדים אליהם. לפי הכיוון הכמותי – ישנן מצוות שמחיר הוויתור עליהן גדול מדי, אינסופי, ואף אם בהמשך תתקיימנה מצוות נוספות, עשיית עברות אלו אינה מצדיקה זאת. במאמר נבקש לראות את היחס בין שני כיוונים אלו ביחס לכל המצוות, וביחס לשבת בפרט, שכן מצאנו דיון תנאי מפותח ביחס למקור היתר פיקוח נפש בשבת (להלן פרק ג). נעמוד על דרכים שונות להבנת ייחודיותה של השבת והשתלבותה במסגרת דיני פיקוח נפש.

ב. פיקוח נפש בכל התורה

בפרק זה נבחן כיצד שני הכיוונים שהעלינו במבוא באים לידי ביטוי בדברי אגדה ובסוגיות הלכתיות בנוגע לפיקוח נפש.

ב.1. כיבוי נר לפני חולה

בגמרא מסופר על שאלה שנשאל ר' תנחום – האם מותר לכבות נר לפני חולה בשבת⁶:

שאל שאילה זו לעילא מרבי תנחום דמן נוי מהו לכבות בוצינא דנורא מקמי
באישא בשבתא?

פתח ואמר אנת שלמה אן חכמתך אן סוכלתנותך לא דיין שדבריך סותרין דברי
דוד אביך אלא שדבריך סותרין זה את זה: דוד אביך אמר "לא המתים
יהללו-ה" ואת אמרת "ושבח אני את המתים שכבר מתו" וחזרת ואמרת "כי
לכלב חי הוא טוב מן האריה המת"!

לא קשיא הא דקאמר דוד "לא המתים יהללו-ה" הכי קאמר לעולם יעסוק אדם
בתורה ובמצות קודם שימות שכיון שמת בטל מן התורה ומן המצות ואין
להקדוש ברוך הוא שבח בו והיינו דאמר רבי יוחנן מאי דכתיב במתים חפשי
כיון שמת אדם נעשה חפשי מן התורה ומן המצות [...]

ולענין שאילה דשאלנא קדמיכון נר קרויה נר ונשמתו של אדם קרויה נר
מוטב תכבה נר של בשר ודם מפני נרו של הקדוש ברוך הוא.

(שבת ל, א-ב)

6. על אף שהדבר אינו מפורש בסיפור, ההנחה היא שמדובר בחולה שיש בו סכנה. זאת, לאור העובדה שסיפור זה בא לאחר המשנה (כט, ב): "המכבה את הנר [...] מפני החולה שיישן פטור", וכן לאור דברי הגמרא שעליה, המבררת האם מדובר בחולה שיש בו סכנה או שאין בו סכנה.

לניתוח מפורט של האגדה, כולל השלבים, שאליהם לא נתייחס במאמר אך מרחיבים את הכיוון שנעלה ואת התהליך שמתרחש באגדה, עיינו במאמרו של רוני רדמן, "מלכים, חולים ולוחמים – עיון בדרשתו של רבי תנחום דמן נוי", אסופות ז (תשפ"א), עמודים 125-138 (המאמר מופיע באתר 'אסיף').

באגדה זו מובאים מוטיבים הנוגעים גם לשבת עצמה – איסור כיבוי נר ואיסור טלטול. במאמר נציע הבחנה מסוימת, שאינה מוכרחת אך אפשרית, בין איסור שבת לבין שאר התורה, שעליה נעמוד בהמשך. אף על פי כן, נדון בשלב זה במוטיבים הנוגעים גם לשבת עצמה, ככלי לבחינת המתח הכללי.

לפני שר' תנחום ניגש לתשובה לשאלה ההלכתית, הוא פותח בדברי אגדה על היחסים בין דוד לשלמה ובין החיים למתים. הוא עומד על סתירה: האם החיים עדיפים, שהרי "לא המתים יהללו-ה", או שמא המתים עדיפים, כדברי שלמה "ושבח אני את המתים שכבר מתו".

ר' תנחום מיישב את סתירת הפסוקים, באופן שממנו מובן שערך החיים משרת את קיום המצוות – "לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוות קודם שימות שכיון שמת בטל מן התורה ומן המצוות ואין להקדוש ברוך הוא שבח בו". מכאן עולה הכיוון הכמותי – הסיבה לעדיפות החיים על פני המוות היא משום שדווקא החיים יכולים לעסוק בתורה ולקיים מצוות.

לאחר דברי אגדה נוספים מובאת תשובתו של ר' תנחום: "ולענין שאילה דשאלנא קדמיכון נר קרויה נר ונשמתו של אדם קרויה נר מוטב תכבה נר של בשר ודם מפני נרו של הקדוש ברוך הוא". כאן המוקד בדבריו של ר' תנחום משתנה, ונראה שמודגש בו דווקא הכיוון האיכותי: נשמתו של אדם היא נרו של הקב"ה, ועל כן יש לשמור עליה, גם במחיר כיבוי נר שהודלק על ידי בשר ודם⁷.

ב.2. מסירות נפש על שפיכות דמים

מקום נוסף שדרכו ניתן לעיין בדברים הוא המקור לכך שיש למסור את הנפש על שפיכות דמים. המקרה המדובר הוא כאשר מאיימים על אדם שאם לא יהרוג את חברו – יהרגו אותו. הדין במקרה זה הוא שאין לעבור על איסור רצח, גם כאשר האדם יאבד את חייו בעקבות כך. הגמרא לומדת זאת מסברה:

ורוצח גופיה מנא לן? סברא היא דההוא דאתא לקמיה דרבה אמר ליה אמר לי מרי דוראי קטליה לפלניא ואי לא קטילנא לך אמר ליה נקטלך ולא תקטול מאי חזית דדמא דידך סומק טפי דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי.

(יומא פב, ב; סנהדרין עד, ב; פסחים כה, ב)

הסברה שמעלה הגמרא היא "מאי חזית דדמא דידך סומק טפי דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי". במילים אחרות, מניין לנו להעדיף חיים של אדם אחד על פני אדם אחר? בשו"ת משנה הלכות מתרגם סברה זו לניסוח כמותי:

ויש לפרש שלא ניתנו מצוות לידחות אצל פיקוח נפש אלא כדי שיחיה ויקיים מצוות הרבה [...] אבל הכא גבי רציחה מאי חזית דדמא דידך סומק טפי וראוי

7. בשלב התשובה כלל אין התייחסות לכך שבכיבוי הנר מתבצע איסור (לכל הפחות מדרבנן). ניתן להבין לאור דברי רב נסים גאון המובאים להלן בהערה 23, שבמקרה כזה, כיוון שאנו עומדים אל מול החיים, בכלל אין איסור.

להאריך ימים יתר מחבירך כדי שתאמר ידחו חייו שהן מעוטין ואינן מספיקין לקיים בהם מצות הרבה מפני חיי שהן מרובין וראויים לקיים בהם מצות הרבה דילמא דמא דחברך סומק טפי?

(שו"ת משנה הלכות יג, נד)

אולם הראשונים, באופן מפתיע, מתנסחים אחרת. רש"י כותב:

כלומר מאי דעתך למשרי מילתא משום וחי בהם ולא שימות בהם, טעמו של דבר לפי שחביבה נפשן של ישראל לפני המקום יותר מן המצות, אמר הקדוש ברוך הוא: תבטל המצוה ויחיה זה, אבל עכשיו, שיש כאן ישראל נהרג והמצוה בטילה למה ייטב בעיני המקום לעבור על מצותו, למה יהיה דמך חביב עליו יותר מדם חברך ישראל?

(יומא פב, ב ד"ה מאי חזית⁸)

המוקד לפי רש"י הוא חביבות נפשותיהם של ישראל לפני ה'. כאשר ישנה התנגשות בין חיים של יהודי לבין מצווה – עדיף לבטל את המצווה בשביל החיים. אולם, כאשר בכל מקרה נאבדת נשמה, אין הצדקה לביטול המצווה. כלומר, באופן בסיסי השיקול הוא איכותי – החיים עדיפים על המצוות, אך קביעה זו עומדת רק כאשר אין פגיעה בחיים בעת שעוברים על המצווה.

ב.3. הצלה לחיי שעה

לכאורה ניתן להכריע בין שני הכיוונים על פי מקרה בוחן פשוט. מה הדין כאשר אדם לא יוכל לקיים מצוות נוספות? האם מצילים בשביל 'חיי שעה'? אם עדיפותם של החיים היא מפני ערך עצמי הטמון בהם – יש להציל אדם גם אם לא תהיה השלכה ורווח אחר בהצלתו. אולם לפי השיקול הכמותי – הרואה את מעלתם של החיים בקיום המצוות שמתאפשר בהם – כאשר ההצלה תהיה רק לחיי שעה, והאדם לא יזכה לקיים מצוות נוספות – מדוע שנעבור על איסור כדי להצילו?

לכאורה, הדין מפורש בגמרא. המשנה דנה בפנינו אבנים שנפלו ויש ספק שמא קבור תחתם אדם חי⁹:

8. דברים דומים כותב גם רש"י בסנהדרין (עד, א ד"ה מאי חזית), הרמ"ה בסנהדרין (שם ד"ה עריות ושפיכות), הר"ן ביומא (ד, ב ד"ה מאי חזית) ועוד.

9. הביטוי במשנה הוא "מפקחין עליו את הגל", ואולי מכאן הגיע הביטוי 'פיקוח נפש', ראו במאמרו של אהרן שמש, "פיקוח נפש ודברים אחרים שדוחים את השבת", תרביץ פ, עמודים 481-505, הערה 5.

מי שנפלה עליו מפולת, ספק הוא שם ספק אינו שם, ספק חי ספק מת, ספק נכרי ספק ישראל, מפקחין עליו את הגל. מצאוהו חי מפקחין, ואם מת יניחוהו.

(יומא פג, א)

הגמרא (פה, א) דנה בסיפא של המשנה: "מצאוהו חי מפקחין מצאוהו חי פשיטא לא צריכא דאפילו לחיי שעה". מפורש שמצילים אדם אפילו לצורך חיי שעה, אף על פי שלא יקיים מצוות נוספות!

ר' יוסף ענגיל (גליוני הש"ס יומא פה, א) מקשה על כך לאור הנימוק המובא לפיקוח נפש בשבת "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה" (יומא פה, ב; שבת קנא, ב)¹⁰. באופן פשוט מדובר בשיקול כמותי – עדיף לחלל שבת אחת כדי להרוויח שמירת שבתות רבות: "דכיון דטעמא דפיקוח נפש דוחה שבת משום חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה הוא א"כ לחיי שעה דלא שייך האי טעמא מדוע מפקחין?".

מהמאירי (יומא פה, א) נראה שעולה כיוון לתירוץ קושייתו, אף לאור התפיסה הכמותית: "אמר המאירי מי שנפלה עליו מפולת [...] מצאוהו חי משלימין בפקוחו אף על פי שנתברר שאי אפשר לו לחיות אפי' שעה אחת שבאותה שעה ישוב בלבו ויתודה"¹¹. בהצלה לחיי שעה, על אף שלא יוכל לקיים מצוות נוספות לאורך זמן, ומצד השיקול הכמותי ההצלה 'אינה משתלמת', עדיין ייתכן שישוב בתשובה על המצוות שלא קיים והאיסורים שעשה בזמן מועט זה.

הביאור הלכה דן בדברי המאירי הללו:

ואף על גב דלא שייך הכא [במקרה של הצלה לחיי שעה – א"מ] הטעם חלל שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה משום דלאו דוקא שבת ה"ה שאר מצוות כמו שכתב המאירי ביומא [...] אמנם באמת נראה דכל זה הוא לטעמא בעלמא אבל לדינא לא תלוי כלל במצות דאין הטעם דדחינן מצוה אחת בשביל הרבה מצוות אלא דחינן כל המצוות בשביל חיים של ישראל וכדיליף לה שמואל מוחי

10. לקמן נדון בטעם זה ובפיקוח נפש בשבת בהרחבה.

11. לאור דברי המאירי כאן ניתן לחדד נקודה ביחס לכיוון הכמותי שהצגנו. האמירה שהדין 'כמותי' היא כביכול ישיש לערוך חישוב האם בהצלה עצמה יש פוטנציאל לרווח רוחני אל מול ההפסד של ביטול המצווה. יכולנו לומר שדווקא שמירת שבת מצדיקה חילול של שבת אחת (כפשט הביטוי "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה"), אך עולה שאין הכרח דווקא בשבת, אלא תיתכן גם מצווה אחרת – מצוות תשובה.

יש לעיין האם הטעם שהמאירי נוקט דווקא את מצוות תשובה הוא משום שהיא מצווה נגישה שניתן להרהר בליבו ולקיים בפרק זמן מינימלי של "שעה אחת", או דווקא משום ש"גדולה תשובה" (ראש השנה יז, ב; יומא פז, א-ב).

בהם כדכתב הרמב"ם פ"ב מהלכות שבת שאין משפטי התורה נקמה בעולם
אלא רחמים וחסד ושלוש בעולם [...]

(ביאור הלכה אורח חיים שכט, ד)

למסקנה, הביאור הלכה אינו מקבל את נימוקו וטעמו של המאירי, אך ניתן לראות בסוגיה
זו את המתח וההתלבטות בין התפיסות השונות, אף לנוכח דין מפורש בגמרא¹².

ג. פיקוח נפש בשבת

עד כה עסקנו ביסודו של פיקוח נפש בכל המצוות, והעלינו שני כיוונים להבנת אופיו של
הדין. נפנה לעסוק בדיון בספרות התנאים לגבי פיקוח נפש בשבת, ובהמשך המאמר נחבר
את הדברים, ונדון ביחס בין שבת לבין שאר המצוות בהקשר לפיקוח נפש ולכיוונים
השונים שהעלינו. התנאים עוסקים בדרשת המקור לכך שפיקוח נפש דוחה שבת¹³. הדיון

12. לדין נוסף בנפקותות השונות של שאלה זו ראו בספרו של מו"ר רה"י הרב יצחק שילת "רפואה הלכה
וכוונת התורה" (תשע"ד), עמודים 73-79. בסגנונו, שואל גם הרב את השאלה מצד מה נובע היתר
פיקוח נפש, כחלק מביורר 'כוונות התורה', ונצטט מדבריו (עמוד 76): "הרי לפנינו ויכוח הלכתי הנוגע
באבני השיטין של 'כוונות התורה': האם חילול שבת ושאר כל המצוות לשם הצלת חייו של אדם
מישראל תלוי בסיכוי שהניצול ישמור מצוות; או שעצם חייו של אדם מישראל, גם ללא תורה ומצוות,
הם הערך שבשבילו מתירה התורה לדחות את המצוות לפי שעה".

בפרק זה הרב עוסק גם בדרשות הפוסקים, שאותן נזכיר בפרק הבא ונדון בביאורן בהמשך המאמר.
הדברים אמורים מזווית אחרת ממאמרנו, אך יש להם קרבה והשפעה לנידון במאמרנו, יעוין שם.

13. בדברינו בהמשך אנו מניחים שיש עניין ייחודי ביחס לחילול שבת לצורך הצלת נפשות, ודנים לאור
זאת. ראוי לציין כאן שני עניינים שעשויים להקשות על המהלך, ויש לתת עליהם את הדעת.

ראשית, ישנן עדויות היסטוריות לכך שבתקופות מוקדמות לא חילול שבת לצורך פיקוח נפש (דן בהן
בהרחבה הרב שלמה גורן בספרו משיב מלחמה, פרק ב', ביחס להיתר מלחמה בשבת). ייתכן שהצורך
לדון דווקא אל מול פיקוח נפש בשבת לא נבע מיסוד הלכתי, אלא דווקא מצורך להתמודד אל מול
מציאות קיימת (אולם יש חולקים על הרב גורן בניתוח ההיסטורי, ראו על כך עוד אצל אהרן שמש
(לעיל הערה 9), בעיקר מעמוד 501, ובספרו של הרב נריה "מלחמות שבת", בשער "בירור עובדות"
(עמודים טז-צה)).

אף אם אכן מציאות זו נהגה דווקא בשבת, משמע שלכל הפחות הייתה תפיסה פשוטה (אינטואיציה)
מסוימת, אולי דווקא ביחס לשבת, שיש למסור עליה את הנפש. אף אם זו הייתה רק התפיסה בשטח,
ואין היא נכונה הלכתית – יש מקום רב לטעון שהיא משקפת משהו באופייה של השבת, ובדומה
להבנה שניציע לקמן בשם הציץ אליעזר.

שנית, יש לברר מאיזה שלב היה ברור בתורה שבעל פה ש"שאיין לך דבר שעומד בפני פקוח נפש חוץ
מעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים". ייתכן שבשלב שבו נדרשו הדרשות להיתר פיקוח נפש
בשבת דין זה עוד לא היה מקובל, וממילא הצורך בדרשה להיתר פיקוח נפש בשבת בא בד בבד עם
הצורך ללמוד היתר זה לכל התורה כולה (נעיר שאפשרות כזאת מתאימה בעיקר לתפיסה הכמותית,
בהצגה קיצונית שלה, שלפיה ערך של מצווה כה גדול, עד שאפילו במחיר של קיום מצוות נוספות

מובא בבבלי ביומא (פה, א) וישנן מקבילות במכילתא דרבי ישמעאל (כי תשא מסכתא דשבתא פרשה א) ובתוספתא (שבת טו, טז-יז). נדון בדברי הגמרא¹⁴:

וכבר היה רבי ישמעאל ורבי עקיבא ורבי אלעזר בן עזריה מהלכין בדרך ולוי הסדר ורבי ישמעאל בנו של רבי אלעזר בן עזריה מהלכין אחריהן נשאלה שאלה זו בפניהם מניין לפקוח נפש שדוחה את השבת?

א. נענה רבי ישמעאל ואמר אם במחותרת ימצא הגנב ומה זה שספק על ממון בא ספק על נפשות בא ושפיכות דמים מטמא את הארץ וגורם לשכינה שתסתלק מישראל ניתן להצילו בנפשו קל וחומר לפקוח נפש שדוחה את השבת.

ב. נענה רבי עקיבא ואמר וכי יזד איש על רעהו וגו' מעם מזבחי תקחנו למות מעם מזבחי ולא מעל מזבחי ואמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן לא שנו אלא להמית אבל להחיות אפילו מעל מזבחי ומה זה שספק יש ממש בדבריו ספק אין ממש בדבריו ועבודה דוחה שבת קל וחומר לפקוח נפש שדוחה את השבת.

ג. נענה רבי אלעזר ואמר ומה מילה שהיא אחד ממאתים וארבעים ושמונה איברים שבאדם דוחה את השבת קל וחומר לכל גופו שדוחה את השבת.

ד. רבי יוסי ברבי יהודה אומר את שבתתי תשמרו יכול לכל תלמוד לומר אך חלק.

ה. רבי יונתן בן יוסף אומר כי קדש היא לכם היא מסורה בידכם ולא אתם מסורים בידה.

בהמשך אין היתר לעבור על מצווה לצורך הצלת נפשות). רמז לכיוון זה ייתכן שעולה מן התוספתא, שבסופה עובר ר' אחא בשם ר' עקיבא לדרוש מפיקוח נפש בשבת היתר לכל התורה כולה (תוספתא שבת טו, יז):

"ר' אחא אמר משם ר' עקיבא: הרי הוא אומר 'אם במחותרת ימצא הגנב וגו'', בעל הבית מהו ודיי או ספק? הוי או' ספק. אם הורגין נפש להחיות נפש בספק דין הוא שידחו את השבת להחיות נפש בספק – הא לא נתנו מצות לישראל אלא לחיות בהן שנאמר 'אשר יעשה אותם האדם וחי בהם' וחי בהן ולא שימות בהן **אין כל דבר עומד בפני פקוח נפש** חוץ מע"ז וגלוי עריות ושפיכות דמים במי דברים אמורים שלא בשעת השמד אבל בשעת השמד אפי' מצוה קלה שבקלות אדם נותן נפשו עליה שנו' ולא תחללו את שם קדשי וגו' ואומ' כל פעל ה' למענהו".

אולם, דרשה זו מופיעה בתוספתא בלבד, ואין לה זכר במקורות האחרים שדנים בפיקוח נפש בשבת, ונראה שהתוספתא למדה אותה ממקום אחר, אך הדיון התנאי כאן ממוקד דווקא בפיקוח נפש בשבת, ללא הרחבה לשאר מצוות. ייתכן שניתן לתמוך טענה זו מכך שבתוספתא יש כפילות ביחס לטעם המובא בשם רבי עקיבא, וצריך עיון.

עוד יש לציין, שאף אם מבחינה היסטורית המסקנה היא שהתנאים לא ייחדו דיון לשבת בפני עצמה (על אף שכפי שנראה בפרק ד' כך עולה מחלק מן הדרשות), בפרקים הבאים נראה שתפיסה כזו עולה מדברי הראשונים והאחרונים.

14. בפרק ד' נדון באופן מפורט יותר בחלק מן הדרשות.

1. רבי שמעון בן מנסיא אומר ושמרו בני ישראל את השבת אמרה תורה חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה.
2. אמר רב יהודה אמר שמואל אי הואי התם הוה אמינא דידי עדיפא מדידהו וחי בהם ולא שימות בהם.

(יומא פה, א)

התנאים מציעים מקורות שונים להיתר פיקוח נפש בשבת. רבי ישמעאל ורבי עקיבא לומדים מכך שפיקוח נפש חמור מדברים שדוחים את השבת (שפיכות דמים¹⁵, עבודה), קל וחומר שהוא גם דוחה את השבת. רבי אלעזר מרחיב את היתר מילה בשבת – כשם שמילה, שהיא באיבר אחד מותרת בשבת, כך הצלת כל גופו של האדם מותרת בשבת. רבי יוסי ברבי יהודה, רבי יונתן בן יוסף ורבי שמעון בן מנסיא לומדים מדין שקשור לשבת עצמה, שכחלק מן הציווי עליה נאמר ההיתר להציל בה אדם מישראל. את הדיון חותם רב יהודה בשם שמואל, מראשית תקופת האמוראים, שעל אף שלא היה שותף לדיון המקורי מציע לימוד משלו: "וחי בהם"¹⁶.

מדוע דווקא בנוגע לשבת נשאלה השאלה האם היא נדחית משום פיקוח נפש? במה התייחדה שבת מכל המצוות שעליהן למדנו ש"אין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש"?

הרב אליעזר וולדנברג מתייחס לשאלה זו:

במכילתא ובגמ' ביומא מצינו שנשאלה שאלה בבית מדרשם של התנאים: מנין לפיקוח נפש שדוחה את השבת. והתנאים טרחו כל אחד ואחד למצוא לימוד

15. נעיר שלעיל למדנו שיש למסור את הנפש ולא לעבור על שפיכות דמים – בדיני ייהרג ובל יעבור, ואילו כאן לומדים מבה במחותר שניתן "להצילו בנפשו", ולהרוג כדי להינצל. נראה שיש לחלק בין המקרים, אך הנושא חורג מענייננו, ולא נאריך בכך.

נציין שבתוספתא הדרשות על בא במחותר באות בסמיכות לדרשה ש"אין כל דבר עומד בפני פיקוח נפש", מלבד שפיכות דמים. ייתכן שהתנגשות חזיתית זו מצביעה אף היא על הצעתנו לגרסה שבדברי התוספתא בהערה 13.

16. ההבנה המקובלת היא שמדובר בפסוק מספר ויקרא (יח, ד-ה), וכי הלימוד שייך בכל דיני התורה. אולם, דרשה זו כבר הייתה מוכרת בתקופת התנאים, וכפי שראינו בתחילת המאמר, ממנה נלמד היתר פיקוח נפש כללי, ולא דווקא לגבי שבת. כמו כן, בתוספתא היא מובאת ביחס לשבת כבר בדברי רבי עקיבא (וראה בהערה 13). אם כן, קשה מה חידש בכך שמואל, שחי בתקופה מאוחרת הרבה יותר? בעקבות קושי זה, מו"ר רה"י הרב חיים סבתו (באור פניך, ירושלים תשס"ה, עמודים 307-308) הציע שמדובר בדרשה ייחודית בנוגע לשבת, מן הפסוקים בספר יחזקאל, הבאים בסמיכות לעיסוק בשבת דווקא (כ, יא-יב): "ואתן להם את חקותי ואת משפטי הודעתי אותם אשר יעשה אותם האדם וחי בהם. וגם את שבתותי נתתי להם להיות לאות ביני וביניהם לדעת כי אני ה' מקדשם". בדבריו הוא דן גם מדוע נדרש מקור ייחודי לשבת דווקא, ולא ניתן היה להסתפק בדרשה מספר ויקרא השייכת לכל המצוות, והולך בכיוון שנציע לקמן בשם הציץ אליעזר.

על כך ממקרא כתוב בתורה או מאחת מי"ג מדות שהתורה נדרשת בהן. ויש להבין מדוע שאלו רק על שבת ולא שאלו בכזאת על יתר מצוות התורה, הרי כיתר המצוות גם שבת איננה בכלל מספר הג' עבירות שבתורה, עבודה זרה גילוי עריות ושפיכות דמים, שרק עליהן הוא שאמרו יהרג ואל יעבור [...] ולפי עניות דעתי נראה לפרש דמשום הכי נשאלה השאלה רק בנוגע לשבת, משום שהנה בעירובין דף ס"ט ע"ב ובחולין דף ה' ע"א מבואר דמומר לחלל שבת הרי הוא כמומר לכל התורה כולה, ובעירובין שם מסיימת הגמ' בלשון אלמא ע"ז ושבת כד הדדי ניהו שמע מינה. וכ"כ רש"י בחולין שם דהאי תנא חמירא ליה שבת כעבודת כוכבים דהעובד עבודת כוכבים כופר בהקב"ה והמחלל שבת כופר במעשיו ומעיד שקר שלא שבת הקדוש ברוך הוא במעשה בראשית. וכך פוסק הרמב"ם [...]

ולכן בהיות שהמחלל שבת דינו כעובד ע"ז על כן אילו לא היה לנו לימוד מיוחד דפיקוח נפש דוחה שבת היה הדין נותן שנדמה דין עבירה לחלל שבת כדין עבירה לעבוד ע"ז, וכשם שבשם יהרג ואל יעבור כך גם לענין עבירה לחלל שבת דינא הכי.

(ציץ אליעזר ח, טו – קונטרס משיבת נפש פרק א)

הציץ אליעזר מבאר ששבת חמורה משאר המצוות, משום שהוקשה לעבודה זרה, ולכן צריך לימוד מיוחד שלמרות ייחודה וחומרתה – פיקוח נפש דוחה אותה.

נרצה להציע כיוון נוסף לביאור ייחודה של השבת והטעם שנדרש מקור מיוחד דווקא לפיקוח נפש בשבת. לצורך כך עלינו להקדים ולבאר את החקירה האם שבת 'הותרה' או 'דחיה' אצל פיקוח נפש.

ד. הותרה ודחיה

ד.1. הצגת החקירה

מקור המונחים 'הותרה' ו'דחיה'¹⁷ הוא בנוגע להקרבת קורבנות ציבור בטומאה. על אף האיסור להקריב קורבנות בטומאה, כאשר אין אפשרות להקריבם בטוהרה – יש להקריבם בטומאה. הגמרא במספר מקומות דנה האם במקרה זה, שבו עובדים בטומאה, הטומאה נחשבת מותרת או דחיה. יש להדגיש שלשני הצדדים אם יש אפשרות סבירה להקריב בטוהרה – יש להעדיף אותה, וכאשר אין אפשרות להקריב בטוהרה – יש להקריב בטומאה. הדין הוא באיזו צורה יש לראות את המקרה הזה, שבו התבצעה העבודה

17. להרחבה במושגי פרק זה עיינו בספרו של הרב רא"ם "בדי הארון – פיקוח נפש" (עתניאל, 2013), עמודים 7-18.

בטומאה. ייתכנו לכך מספר נפקותות, כמו למשל: האם יש צורך בריצוי של הציץ, המכפר על עבודה שנעשתה בטומאה (בשווג בדרך כלל), גם במקרה זה.

השאלת המונחים לעניין שבת נעשתה בתקופת הראשונים, בידי הרשב"א, בתשובה לשאלה שנשאלה לפני הראב"ד ונידונה רבות בדברי הראשונים. השאלה שנשאלה הראב"ד היא האם עדיף לשחוט בהמה עבור חולה שצריך לאכול בשר בשבת, או להאכילו נבלה¹⁸. הכלל העקרוני הוא שמאכילים "הקל הקל תחילה" (יומא פג, א), ולכן ההבנה המתבקשת לכאורה היא שעדיף להאכיל נבלה, שאיסורה איסור לאו, ולא לשחוט בשבת, שבכך יש איסור סקילה. כך כותב הרא"ש (יומא ח, יד) בשם "יש אומרים", וכך פוסק ריא"ז (פסקי ריא"ז יומא ח, ג אות ט): "ונראה בעיניי שאם היו צריכין לשחוט תרנגולת לחולה בשבת והיו גוים נמצאים שם. מוטב לנבלה על ידי גוי ויאכל החולה נבלה ואל ישחטנה ישראל שיש בו איסור סקילה, שיש לנו לילך אחר איסור הקל".

הרשב"א בתשובה דן בשאלה זו וכותב שיש לתלותה בשאלה אם שבת 'הותרה' או 'דחויה':

שאלת עוד שאודיע לך דעתי במה שנשאל הראב"ד ז"ל ונסתפק בו הרמב"ן ז"ל. בחולה שיש בו סכנה שמותר לשחוט לו בשבת. אם יש שם נבלה מי נאמר כיון שיש שם נבלה לא נשחוט לו. או מתירין לשחוט ולא נאכילנו לו נבלה. ואני כבר נשאלתי על זה והשבתי ואמרתי שאכתוב לך.

תשובה שמעתי מאחד מגדולי הרבנים שהעיד משם הרב רבי מאיר מרוטנבורק. שהורה להתיר לשחוט אפילו במקום שיש שם נבלה להאכילו [...] ולי נראה שהכל תלוי במחלוקת אם נאמר שבת דחוויה או נאמר שבת הותרה אצל חולה. אם נאמר שבת הותרה אצל חולה שוחטין לו שלא אסרה תורה מלאכת שבת אצל חולה [...] אבל למ"ד דחוויה היא מאכילין לו הנבילה שהוא צריך לאכול ואין אנו עוברין לשחוט לו. שבמקום שיש לו בשר לאכול לא נעבור אנו ולא נדחה את השבת. וכמדומה שהלכה כמאן דאמר שבת דחוויה היא ולא הותרה [...] ¹⁹

(שו"ת הרשב"א א, תרפט)

18. בחלק מהמקורות השאלה היא האם עדיף לשחוט או לומר לגוי לנבל בהמה. מצד חומרת האיסור לכאורה אין הבדל בין המקרים, והדיון קשור לשאלה האם אמירה לגוי היא מבין האפשרויות שעומדות לפנינו, והיחס לפיקוח נפש בידי גוי, ולא נתייחס אליה כאן.

19. בסוף דבריו מתייחס הרשב"א למקרה שבו אין נבלה לפנינו, אלא צריך לומר לגוי לנבל, ופוסק שבמקרה זה עדיף לשחוט ולא לומר לגוי. בנקודה זו חולק הרשב"א על דברי ריא"ז שראינו לעיל, והדברים לכאורה קשורים לשאלה האם עדיף לפקח נפש בשבת על ידי ישראל או על ידי גוי, ראו בהערה הקודמת.

הרשב"א מבין שאם שבת 'הותרה' המשמעות היא "שלא אסרה תורה מלאכת שבת אצל חולה", ולכן אין מניעה לשחוט עבורו בשבת. מנגד, אם שבת דחוויה, עדיף להאכיל את הבשר שלפנינו, אף שיש באכילתו איסור לאו.

הדעה שמביא הרשב"א בשם המהר"ם, שעדיף לשחוט אף כשיש נבלה לפנינו, מובאת גם בשו"ת המהר"ם (דפוס קרימונה ר) ומנומקת בדברי הרא"ש:

ורבינו מאיר השיב בתשובה על זה והביא דמיון מאוכל נפש ביום טוב דשוחטין ביום טוב דאיכא עשה ולא תעשה באיסור מלאכה ומאכל נבילה דאין בה אלא לאו או לומר לנכרי לנחור עופות דליכא אלא איסור דרבנן דאין שחיטה לעוף מן התורה אלא כיון דהתורה התירה לנו אוכל נפש ביום טוב הוה לדידן כל אוכל נפש ביום טוב כמו בחול. והכי נמי כיון שהתירה תורה פיקוח נפש הוי כל מלאכה שעושה בשבת בשביל חולה שיש בו סכנה כאילו עשאה בחול. והיכא דאיכא תרי איסורי מאכילין אותו הקל. ושחוטתה המאכל מותר אבל הנבילה המאכל עצמו אסור ואריה רביע עלה.

(רא"ש יומא ח, יד)

המהר"ם משווה את היתר פיקוח נפש בשבת להיתר אוכל נפש ביום טוב. ביום טוב התורה התירה במפורש אוכל נפש: "אך אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה לכם" (שמות יב, טז), ולא יעלה על הדעת שאדם יאכל ביום טוב נבלה כדי לא לעבור על איסור בישול. באותו אופן, טוען המהר"ם, פיקוח נפש הותר בשבת, ולכן לא ייתכן שנאכיל חולה נבלה בשבת במקום לבשל עבורו.

בכיוון דומה כותב הר"ן בשם הראב"ד:

ונשאל הראב"ד ז"ל [...] והשיב שזה החולה איזה איסור עומד ומעכבו ודאי איסור שבת לא איסור נבילה תדע שאילו לא היה שבת לא היינו מבקשים לו נבילה (כי) אלא שחוטתו וכיון שכן האיסור העומד עליו ומעכבו הוא ששבה היתר גמור לא איסור אחר ולפיכך אין מתירין לו איסור נבילה.

(ר"ן על הרי"ף יומא ד, ב ד"ה וגרסי' בגמ')

ד.2. העמקה במחלוקת הראשונים

דברי המהר"ם והראב"ד צריכים ביאור – מה הדמיון בין אוכל נפש ביום טוב, שהותר לגמרי, לבין פיקוח נפש, שהותר בכל התורה. ביום טוב מלאכת אוכל נפש מותרת, כפי שמפורש בתורה, ואילו אכילת נבלה אסורה. אולם, אל מול פיקוח נפש ישנו איסור שחיטה בשבת, וישנו איסור לאכול נבלה. מדוע להתייחס לשחיטה בשבת במצב של פיקוח נפש כהיתר, ואילו לאכילת נבלה במצב של פיקוח נפש כאיסור? ובלשון

הראב"ד המובא בר"ן, מדוע האיסור ש"עומד ומעכבו" הוא דווקא איסור שבת, ולא איסור נבלה?

הר"ן כבר תמה על כך:

ותמהני שא"כ מצא תרנגולת נחורה נאכילנה אותו ולא נשחוט לו שכשם שאתה אומר שאיסור שבת מעכבו מלשחוט כך איסור נבילה מעכבו מלאכול נבילה זו שאם לא היה איסור נבילה מעכבו היה אוכל אותה ולמה עומד לפניו איסור שבת יותר מאיסור נבילה?

ואכן, ראשונים רבים חולקים על דברי המהר"ם, ואף על פי שלמעשה הם סוברים שיש לשחוט עבור חולה, הם מעלים לכך נימוקים אחרים, ולא משום שישנו היתר מיוחד לפיקוח נפש בשבת²⁰.

הרשב"ץ מגיב לקושיית הר"ן ונראה לבאר את דברי הראב"ד על פי דבריו:

ומ"ש ז"ל שכל כך עומד לפניו איסור נבלה כמו איסור שבת אינו כן, שזה החולה לכל צרכיו מחליץ שבת שאפילו מצינו נבלה צריכין אנו לחלל שבת לבשלה וכן כשהתירה התורה פקוח נפש בשבת לא לענין להאכילו בלבד התירה אלא לכל צרכיו כגון להברותו כדאיתא בפ' יה"כ ולהדליק לו את הנר אפילו בסומא כדאיתא בפ' מפנין וא"כ שבת היא שהותרה לו והיא עומדת לפניו וכיון שבמקצת צרכיו אנו צריכין לחלל שבת א"כ חזרה שבת כחול ואין אנו צריכין לחזור אחר איסורין אחרים כדי שלא תתחלל שבת שהרי לכל פקוח נפש סלקה תורה קדושת שבת והחזירת' חול גמור ומגו דהותר' שבת לשאר צרכיו הותרה לענין שחיטה [...] וא"כ יפה אמר הראב"ד ז"ל שאיסור שבת הוא מעכבו ואותו איסור הותר.

(תשב"ץ ג, לז)

הנימוק שמעלה התשב"ץ הוא שבשבת בכל מקרה יש מלאכות שצריכות להיעשות לצורך החולה, למשל בישול. כיוון שבכל מקרה יהיה צורך לחלל שבת לצורך החולה, גם לעניין

20. הרא"ש מעלה שיקול במסגרת דיני פיקוח נפש – אם יאכילו את החולה נבלה הוא לא יהיה מעוניין לאכול בגלל האיסור, ותהיה בכך סכנה עבורו (האחרונים דנים לאור נימוק זה, מה הדין כאשר החולה לא יקח באכילת האיסור. הרב שלמה זלמן אוירבך (שמירת שבת כהלכתה מ, נ) סובר שעדיף להאכיל נבלה כאשר ידוע שהחולה אינו מקפיד בזה). הר"ן סובר שמצד הגדרת 'הקל' עדיף לעבור על איסור חד פעמי של שחיטה, ולא להאכיל נבלה, שבכל כזית אכילה יש איסור לאו. הרדב"ז (ד, קל) כותב שפיקוח נפש בשבת מוטל על המטפלים בחולה, ולא על החולה עצמו, ולכן יש להימנע מלתת לו דבר האסור לו. מהמאירי (יומא פג, ב; מובא גם בחיבור התשובה ב, סוף פרק י) נראה שעולה שהגדרת "הקל הקל תחילה" היא רק לגבי המאכלים אך לא לגבי המלאכות הכלולות בהכנתם. בכך ראשונים אלו למעשה חולקים על התלות שמעלה הרשב"א בין המונחים של 'הותרה' ו'דחיה' לבין שאלה זו.

שחיטה יש להעדיף חילול שבת ולא להוסיף איסור משם נוסף – איסור נבלה²¹. בניסוח דומה כותב גם הרא"ש בבארו את דברי הראב"ד: "יש לומר כי איסור שבת כבר ניתן לדחות בהבערה ובבישול ובמחמין לו חמין"²².

אמנם, נראה שביסודם של דברים מונח רעיון עמוק יותר. הרשב"ץ קושר את השאלה שנשאל הראב"ד לשאלת 'הותרה' ו'דחוייה', ומביא ראיות כנגד הרשב"א, שעל אף שההלכה היא שטומאה דחוייה, שבת הותרה. אף במסגרת הנימוק שיש כורח לעשות מלאכות בשבת הוא משתמש בנימוק ששבת הותרה. אילו שבת הייתה 'דחוייה', ההיתר לעשות מלאכות אחרות לא היה מועיל, ועדיין היה עדיף להימנע מעשיית מלאכות נוספות. נראה לומר שמדובר בסימן – כיוון שיהיה צורך לעשות מלאכות בשבת לצורך פיקוח נפש – קדושת השבת הסתלקה והיא כיום חול לעניין פיקוח נפש. לכן, אין עניין כלל לנסות למעט באיסורים בשבת.

לצורך פיקוח נפש לא בהכרח נצטרך לעבור על הלאו של נבלה, ולכן היחס לנבלה הוא כאל 'דחוי' – כלומר כאל איסור שבמקומו עומד, בעוד בנוגע לשבת אין זה כך. הציווי על השבת בהכרח מתנגש עם פיקוח נפש, ולכן בהכרח שנצטרך לחלל שבת, וממילא היחס הוא כאילו לא הצטוונו כלל על השבת במקרה כזה, והיא הופכת להיות גמור²³.

21. הרשב"ץ מתפלמס גם עם הנימוק שמעלה הר"ן, שאיסור נבלה חמור מאיסור שבת משום שיש בו איסור על כל כזית וכזית (ראו בהערה הקודמת). הרשב"ץ חולק, ומביא ראיות לכך שאין חומרה בריבוי הזיתים. ייתכן שביסוד הדברים נעוצה גם המחלוקת לגבי נקודה זו – האם ריבוי המלאכות הנעשות בשבת הן משם 'אחד' ותחת חילול שבת אחד, ועל כן יש להעדיפו. נראה שהר"ן סבר שבכל מעשה שנעשה בשבת יש חומרה נוספת, ולכן היתר בישול אינו מועיל כדי להתיר גם שחיטה.

22. הרא"ש הוסיף נימוק נוסף – "אי נמי שאי אפשר שלא יהא קטן אחד בסוף העולם". נראה שכוונתו לומר שאף אם במקרה הזה לא יהיה צורך לחלל שבת במלאכה נוספת עבור החולה, בוודאי בעולם שבת תידחה באופן מסוים, עבור קטן כלשהו. כך ביאר את דבריו הרב רא"ם (בדי הארון, עמוד 40): "הנחת המוצא היא שדחייה עבור קטן קיימת באופן תמידי – מטבע הדברים, וממילא לעולם קיים בעולם מימד בשבת שהוא נדחה. מימד זה מהווה גם הבסיס לדחיית השבת עבור החולה, ומרחיב את הטעם שניתן בחלק הראשון של התשובה".

אפשרות אחרת היא שכוונת הרא"ש אינה לדחייה עבור פיקוח נפש של קטן, אלא עבור קטן שנוול – והיתר מילה בשבת.

23. הדברים מתכתבים עם הכיוון שמעלה רב נסים גאון (שבת קלג, א) ביחס להתנגשות בין עשה לבין לא תעשה: "שהאזהרה של לאו כך נאמרה מיוחדת וכי הציווי של עשה תנאי הוא בה. וכן אמרו רז"ל: 'מחלליה מות יומת' ו'ביום השבת שני כבשים בני שנה' שניהן בדיבור אחד נאמרו, 'ערות אשת אחיך' ו'יבמה יבוא עליה' שניהן בדיבור אחד נאמרו, מה שאי אפשר לבשר ודם לומר שנא' אחת דיבר - להים שתיים זו שמענו. הבן דבר זה ושמור אותו כי הוא ספק גדול והרי גלינו אותו ומזה העיקר אמרו רז"ל בתלמוד כל מקום שאתה מוצא עשה לא תעשה אם אתה יכול לקיים את שניהם מוטב ואם לאו יבא עשה וידחה לא תעשה".

לפי דרכנו, הדברים מצביעים על עניין מיוחד המונח באופייה של השבת. דווקא משום חומרתה וריבוי איסוריה, באופן שמקיף את כל מלאכות האדם ביום ואת כל הוויתו, וממילא מתנגש עם הלכות פיקוח נפש – השבת מקבלת מעמד של יום חול לעניין פיקוח נפש.

כך אפשר לבאר את דברי הראב"ד, שהאיסור העומד ומעכב הוא איסור שבת ולא איסור נבלה. אכן, לעניין שחיטת הבהמה או אכילת נבלה צודק הר"ן ששניהם מעכבים. אך מבחינת טיב האיסור כשלעצמו – איסור שבת הוא המתנגש עם פיקוח נפש ומעכב את הטיפול בחולה ככלל, ולא איסור נבלה, ולכן הוא "שב היתר גמור".

המהר"ם גם הוא מצביע על יסוד שמונח באופיו של היום. כשם שביום טוב יש היתר גמור לעשות מלאכות אוכל נפש, כך בשבת יש היתר גמור לעשות מלאכות לצורך פיקוח נפש, וממילא מלאכות אלו מותרות.

ד.3. היחס בין שבת לשאר התורה לעניין פיקוח נפש

ענה נשוב לשאלה שבה עסקנו בפרק הקודם – מדוע דווקא ביחס לשבת ישנו עיסוק מיוחד בחיפוש המקור לכך שנדחית משום פיקוח נפש? נרצה להציע שהעיסוק המיוחד בחיפוש מקור לפיקוח נפש בשבת אין הוא כדי למצוא היתר 'רגיל' לפיקוח נפש. בתשתית הדיון ניצבת ההלכה שאם יש התנגשות בין פיקוח נפש לשאר המצוות, אין דבר שעומד בפני פיקוח נפש. אך עדיין, היה צורך למצוא מקור למעמדה המיוחד של השבת במסגרת פיקוח נפש, שכחלק מהגדרת היום מונח ההיתר לעסוק בפיקוח נפש.

הרא"ש בדבריו בשו"ת רומז לכך בביאור דעת המהר"ם:

אלא ודאי כיון שהתורה התירה לנו אוכל נפש ביום טוב הוי כמו בחול שמותר בו כל מלאכה. וכן בחולה נמי, כיון דפקוח נפש ילפינן ביומא דשרי כל מלאכה לחולה שיש בו סכנה שריא בשבת כמו בחול, הילכך כיון שהשחיטה מותרת היא לא ספינן ליה איסור לחולה.

(שו"ת הרא"ש כו, ה)

ובאופן מפורש יותר מצטט הרב עובדיה יוסף בשם בעל שו"ת זרע אמת:

שיש לחלק בין שבת שהותרה לגבי פקוח נפש, משום דילפינן (ביומא ה, א) שפקוח נפש דוחה שבת קל וחומר מעבודה וקל וחומר ממילה וכו'. מה שאין כן שאר איסורים דילפינן להו מקרא דוחי בהם ולא שימות בהם, לפיכך אינם אלא דחויים הם אצל חולה שיש בו סכנה, ולא הותרו לגמרי.

(יחווה דעת ד, ל)

ה. חזרה לדרשות התנאים

נסכם את הדברים עד כאן. ראינו שהתנאים עסקו בשאלה מניין שפיקוח נפש דוחה שבת, בנוסף לכך שהוא דוחה את כל המצוות (מלבד שלוש עברות חריגות). העלינו שתי הצעות מדוע נצרכו התנאים לעסוק באופן ייחודי במקור לפיקוח נפש בשבת. אפשרות אחת היא דווקא מצד חומרתה של השבת – כיוון ששבת הושוותה לעבודה זרה, התורה מלמדת שלמרות זאת שונה שבת מעבודה זרה, ומחללים שבת בשביל פיקוח נפש. אפשרות שנייה העלינו לאור דעת הראב"ד והמהר"ם ששבת 'הותרה' – הדרשות באות ללמד על ייחודו של הממשק בין שבת לבין פיקוח נפש, ועל הפקעת הציווי על השבת כאשר נמצאים אל מול מצב של סכנת נפשות.

בפרק זה ננסה לבחון כיצד כיוונים אלו באים לידי ביטוי באופנים שונים כבר בדרשות של חלק מהתנאים. לבסוף ננסה לחבר את היריעה, ולהתבונן על פיקוח נפש בשבת לאור הצדדים השונים שבהם פתחנו את המאמר (ה'איכותי' וה'כמותי').

נפתח בדרשתו של רבי יוסי ברבי יהודה:

רבי יוסי ברבי יהודה אומר: "את שבתתי תשמרו" יכול לכל? תלמוד לומר "אך" חלק.

רבי יוסי ברבי יהודה דורש שיש שבתות ששומרים, ויש שבתות שלא. אפשר לראות בדבריו פתח להבנה ששבת 'הותרה': בעצם הציווי על השבת מונח הסיוג שיש מצבים מסוימים שבהם כלל לא הצטוונו על שמירת שבת. דרשתו של ר' יוסי ברבי יהודה אינה מתמקדת דווקא בפיקוח נפש, אלא בעצם ההכרה, כבר בפסוק, בכך שהשבת נתונה בתוך מכלול רחב יותר, המגדיר שבתות שאין חיוב לשמור. ייתכן שלאור דבריו ניתן ללמוד את דרשותיהם של רבי עקיבא ושל רבי אלעזר:

נענה רבי עקיבא ואמר: "וכי יזד איש על רעהו וגו' מעם מזבחי תקחנו למות", מעם מזבחי ולא מעל מזבחי, ואמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן לא שנו אלא להמית אבל להחיות מפילו מעל מזבחי. ומה זה שספק יש ממש בדבריו ספק אין ממש בדבריו ועבודה דוחה שבת קל וחומר לפקוח נפש שדוחה את השבת²⁴.

24. ביאור הדרשה: ישנה הלכה שהמזבח קולט ומציל רוצח בשוגג מגואל הדם. אולם אין הדין כן ביחס לרוצח במזיד, אלא "מעם מזבחי תקחנו למות". הדין כך הוא רק במקרה שבו הכהן במזבח ועוד לא התחיל לעבוד, אך אם הוא בשעת עבודה – אין מפסיקים את עבודתו באמצע, אלא רק לאחר סיום העבודה לוקחים אותו לדין מהמזבח. רבי יוחנן מחדש שכאשר כהן יודע עדות שיכולה להציל אדם מדין – לוקחים אותו מהמזבח מפילו בשעת עבודה. כלומר, בשביל 'להמית' את הכהן אין מפסיקים את עבודת

נענה רבי אלעזר ואמר ומה מילה שהיא אחד ממאתים וארבעים ושמונה איברים שבאדם דוחה את השבת קל וחומר לכל גופו שדוחה את השבת.

רבי עקיבא ורבי אלעזר לומדים על מצבים מסוימים שבהם מותר לחלל שבת: מילה ועבודה²⁵. יש התנגשות ברורה בין הקיום הקבוע של המקדש, שמחייב להמשיך בהקרכת הקורבנות תמידים כסדרם, לבין השבת החלה פעם בשבוע. יותר מכך, ישנו קורבן מוסף ייחודי לשבת עצמה, שמתנגש עם איסור שחיטה בשבת. בדומה לכך, ביחס למילה, שהציווי עליה הוא דווקא ביום השמיני ללידה, בהכרח בחלק מן המקרים תהיה התנגשות עם השבת החלה כל שבוע.

לאור דרשתו של רבי יוסי ברבי יהודה ניתן לראות דרשות אלו כמצביעות על נקודות פרטיות בתוך הכלל: יש שבתות, או מקרים מסוימים בשבת, שהצטוונו לא לשמור.

אולי ניתן להבחין בין הדרשות ביחס לפיקוח נפש. לפי רבי אלעזר ההשוואה היא למילה. אין עניין ייחודי שמילה תהיה בשבת, אלא התנגשות מהותית, שגורמת לנסיגה מן השבת ולוויתור עליה בהקשרים מסוימים. לעומת זאת, יש עבודה מיוחדת הנעשית בשבת במקדש – קורבן מוסף. לפי זה, אולי ניתן להעלות שיש ערך מיוחד לפיקוח נפש בשבת, קדושה מיוחדת של השבת שמתבטאת דווקא בערך החיים²⁶.

עד כאן עסקנו בדרשות שמהן ניתן לראות בעיקר את המובן של 'הותרה' ביחס לשבת, שמאפשר להבין שיש הבדל בין השבת לבין שאר המצוות בהקשר של הממשק עם פיקוח נפש. הדגש בדרשות אלו הוא היחס אל השבת, ולא דווקא היחס לחיי אדם²⁷.

נראה שדרשתו של רבי יונתן בן יוסף משקפת את הכיוון האיכותי באופן מובהק:

רבי יונתן בן יוסף אומר "כי קדש היא לכם", היא מסורה בידכם ולא אתם מסורים בידה.

המזבח באמצע, אך בשביל 'להחיות' באמצעות הכהן אדם אחר – מפסיקים את עבודת המזבח באמצע. מכאן נלמד שפיקוח נפש דוחה עבודה.

השלב הבא הוא שכשם שעבודת המקדש, שדוחה שבת (ראו בדברי רב נסים גאון בהערה הקודמת), נדחית מפני פיקוח נפש, קל וחומר שהשבת עצמה נדחית בפני פיקוח נפש.

25. נציין שהרשב"ץ, בתשובתו שממנה ציטטנו לעיל, לומד שמילה ועבודה 'הותרו' בשבת.

26. בדברינו כאן הלכנו בעיקר לאור צד מסוים של עבודה – עבודה ייחודית שהצטוונו עליה בשבת, ובעצם יש עניין מיוחד ששבת 'תתחלל' לצורך מטרה זו. לקמן נפתח כיוון זה לאור דברי ר' נתן בליקוטי הלכות, אך יש לציין שייתכן שההבנה הפשוטה יותר היא לימוד של סדר חשיבות של מצוות שונות ביחס לעבודה, בדומה לדין במסכת מגילה (ג, א-ב), על היחס בין מצוות שונות לבין עבודה.

27. נראה שהכיוון הזה מצביע יותר על הכיוון האיכותי שהעלינו בתחילת דברינו, אך ניתן להבין שמדובר גם בהכרעה כמותית.

השבת היא שמסורה ביד ישראל. יש כאן אמירה ייחודית כלפי פיקוח נפש בדווקא, כלפי ערך החיים. הציווי על השבת הוא דווקא כאשר היא ביד ישראל, היא מצווה שנתעטרו בה ישראל, אך אין ישראל מסורים בידה. מדובר בציווי הקודם מבחינה איכותית – כאשר שמירת השבת תפגע בחיים, יש לשמור על החיים, שכן "היא מסורה בידכם ולא אתם מסורים בידה". דרשה זו מזכירה מאוד את דרשתו של שמואל: "וחי בהם ולא שימות בהם", וכפי שניתן להבינה לאור התוספתא (שבת טו, יז): "הא לא נתנו מצות לישראל אלא לחיות בהן שנ' אשר יעשה אותם האדם וחי בהם וחי בהן ולא שימות בהן" (ראה הערה 13).

נראה כי רבי שמעון בן מנסיא סובר הפוך:

רבי שמעון בן מנסיא אומר: "ושמרו בני ישראל את השבת", אמרה תורה חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה.

לפי הנימוק "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה", לכאורה הערך העיקרי הוא קיום המצוות בכלל, ושבת בפרט, וכל ההיתר לחלל שבת מקושר לפוטנציאל שמירת השבת שיבוא בעקבותיו. אף אם ביחס למצוות אחרות השיקול הוא איכותי, וערך החיים גובר, משום שנאמר "וחי בהם"²⁸, מכאן משמע שלפחות בנוגע לשבת השיקול העיקרי הוא הכמותי – שמירת השבת על ידי בני ישראל.

אור החיים הלך בכיוון זה לקיצוניות, וכתב שאין להציל בשבת את מי שלא ישמור שבת:

ולך לדעת כי מציאות השבת בעולם הוא קיומו שמקיימים אותו כי אם אין מקיימים שבת אין שבת, ותמצא שאמרו ז"ל (שבת קנא, ב) חלל עליו שבת אחד כדי שישמור שבתות הרבה ואם אין שומר שבת מה זאת עושה.

(אור החיים בראשית ב, ג ד"ה כי בו)

אולם הפוסקים חלקו על דבריו (למשל מנחת חינוך לב ועוד).

ייתכן שגם את הדרשה הזו ניתן לראות באופן אחר, לפיו דווקא מודגש הכיוון האיכותי, שמקדש את החיים עצמם. ר' נתן מנמירוב כותב:

אבל אף-על-פי שקדשת שבת קביעא וקימא מהשם יתברך בעצמה ואין שום פגם נוגע לשם אף-על-פי-כן צריכין ישראל לקבל את השבת ולשמרו, כמו שכתוב: "ושמרו בני ישראל את השבת וכו'", כי אין קדשת שבת נמשכת בזה העולם כי אם על-ידי ישראל, כמו שאומרים: "ולא נתתו ה' אלקינו לגויי הארצות וכו'". וזה שאמרו רבותינו ז"ל שאמרה שבת לפני הקדוש-ברוך-הוא לכל נתת בן זוג וכו', והשיב לה, כנסת ישראל הוא בן זוג שלך, ועל-כן בכל אחד

28. ייתכן שאכן ניתן לראות את הניגוד לדרשה זו בדרשתו של שמואל, כפי שהזכרנו לעיל. ראה בהערה 16 שם הצענו בשם הרב חיים סבתו ביאור אחר לדברי שמואל, המקביל לכיוון ששבת 'דחוייה'.

מישראל תלוי קדשת שבת. ועל-כן פקוח נפש דוחה שבת כי מוטב שיחלל שבת אחת ואל יחללו שבתות הרבה כנ"ל, כי כשנסתלק נפש מישראל נחשב לחלול שבת, בחינת חלל בחינת מיתה והסתלקות הקדשה, כמו שאמרו רבותינו ז"ל [...] וכשמת ונסתלק אחד מישראל שהוא מכלל כנסת ישראל שהם הבן זוג של שבת, נחשב בחינת חלול שבת בחינת הסתלקות. ועל-כן פקוח נפש מישראל דוחה שבת, כי מוטב שיחלל שבת אחת משיחללו שבתות הרבה וכנ"ל.

(ליקוטי הלכות שבת ז, יא)

הליקוטי הלכות מציג לראות את קיומה של השבת בחיים של ישראל. לפי דבריו ניתן לבאר באופן נוסף את הייחודיות של היתר פיקוח נפש בשבת. בדרשתו של רבי יונתן בן יוסף הצענו לראות את ההיתר המיוחד של פיקוח נפש בשבת כהסתכלות 'איכותית' על פיקוח נפש בשבת – כאשר יש התנגשות עם קיום מצוות, חיי אדם חשובים יותר. בדברי ר' נתן הסתכלות זו מקבלת רובד נוסף. פיקוח נפש הוא עצמו קיומה של השבת, והמובן העמוק ביותר בו ניתן לשמור את השבת, ולא רק ערך שגובר מבחינה איכותית.

ו. סיכום

פתחנו בהתייחסות לפיקוח נפש בכל התורה, והעלינו את השאלה האם ההכרעה שאין דבר שעומד בפני פיקוח נפש היא איכותית, מצד ערכם העצמי של החיים, או כמותי, מצד פוטנציאל מימוש ערכים שישנו בהמשך החיים.

בהמשך ראינו שהתנאים דורשים באופן ייחודי היתר לפיקוח נפש בשבת. הצענו שסיבה אחת לדרשה ייחודית זו היא משום חומרתה של השבת, שנמשלה לעבודה זרה. ניתן לראות זאת בדרשתו של רבי שמעון בן מנסיא "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה", שאף אם ביחס לכל התורה נראה בפיקוח נפש שיקול איכותי, ביחס לשבת נבין שמדובר בשיקול כמותי.

אפשרות אחרת שהעלינו היא שהדרשות המיוחדות באו לבסס מעמד מיוחד לשבת אל מול פיקוח נפש. ראינו כיצד הדבר בא לידי ביטוי בפסיקה של חלק מהראשונים, המתירים לשחוט בהמה עבור חולה שיש בו סכנה, משום ששבת נחשבת כיום חול אל מול טיפול בחולה. הטעם לכך הוא ההתנגשות המהותית שיש בין שבת לבין פיקוח נפש, בשונה מאיסורים אחרים.

רבי יונתן בן יוסף לומד באופן ייחודי על השיקול האיכותי של פיקוח נפש – שבת ניתנה רק באופן שבו היא מסורה לשמירה, ולא באופן שהשמירה עליה מסכנת.

ניתן לראות בפיקוח נפש בשבת גם עניין מהותי לקיומה של השבת ולשמירתה. הליקוטי הלכות מציג ללמוד כך את דרשתו של ר' שמעון בן מנסיא – שמירת השבת מתבצעת דווקא באמצעות קיום החיים.